

УДК: 18:281.6:264-913:281.6
DOI: 10.17721/sophia.2022.20.6

І. В. Кондратьєва, д-р філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-3571-1681
E-mail: kondratieva@knu.ua

І. М. Фенно, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-8268-7675
E-mail: ira.fenno@gmail.com

РОСЛИННА ОБРАЗНІСТЬ В ЕСТЕТИЦІ КУЛЬТОВИХ ПРАКТИК ВІРМЕНСЬКОЇ АПОСТОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Присвячено дослідженню рослинної образності як важливої естетично-семантичної складової частини культових практик Вірменської Апостольської Церкви. За допомогою текстологічного, семіотичного й феноменологічного методів проаналізовано імпліцитний зміст окремих рослинних образів культового простору церкви. Виявлено, що різні елементи вірменського сакрального мистецтва використовувались для розкриття основ віровчення, відтак це забезпечило формування самобутньої теоестетики. Вірменське сакральне мистецтво формувало естетичний світ образності християнської релігії. Доведено органічну включеність рослинної образності в загальну християнську картину світу, відображену в художніх репрезентаціях мистецтва сакральної скульптури та церковної поезії, джерелом натхнення яких була біблійна й ранньохристиянська образність, символічні інтерпретації якої поглиблювали розуміння євангельських істин та конституювали самобутній естетичний світ вірменської національної культури. Приділено увагу дослідженню рослинної образності в культових практиках, зокрема на прикладі монументальних хачкарів, богослужбових текстів шакаранів, присвячених Святій Богородиці та християнським святым, які особливо популярні у вірменського народу, передусім св. Григорію Просвітителю. Таким чином, рослинна образність посідає важливе місце у храмових культових практиках Вірменської Апостольської Церкви, а також естетичній сфері вірменської національної культури та етносвідомості.

Ключові слова: рослинна образність, Вірменська Апостольська Церква, естетика, культова практика, хачкар, гранат, шакаран.

Актуальність теми дослідження. Вірменська Апостольська Церква (далі – ВАЦ) є не тільки самобутньою, давньою інституцією серед кола християнських церков, а й являє собою оригінальний культурний світ, оприявлений у багатому своїм богословським змістом та мистецькою формою культом, релігієзнавчий, естетичний, мистецтвознавчий та культурологічний аналіз якого заслуговує на окремий дослідницький дискурс. Зазначимо, що вивчення вірменського церковного культу є особливо актуальною темою для вітчизняної науки, оскільки ця церковна спільнота була присутня на українських землях із часів середньовіччя [6, с. 639–640], а в сьогоденні простежується відродження духовного життя спільнот ВАЦ, розбудова церковних структур, скажімо, в Києві триває будівництво величного кафедрального собору, в оздобленні якого, безумовно, буде використано традиційні образи й мотиви вірменського сакрального мистецтва, серед яких рослинна тематика посідає важливе місце.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському та закордонному релігієзнавстві не здійснювалася системний аналіз рослинної символіки тих чи інших культових практик вірменського християнства, тому, відповідно, в аналізі запропонованої у цій статті наукової проблеми слід звернутися до окремих вірменознавчих робіт, що стосуються релігійного культу ВАЦ. На сьогодні найбільш узагальнювальною працею, що стосується вірменських хачкарів, є монографія Тетяни Варданесової "Культура хачкарів IX–XVII ст. Арагацотна і Котайка: Історико-археологічне дослідження" (Єреван, 2016). Дослідження Ніни Степанян "Мотив граната в ранньосередньовічному образотворчому мистецтві Вірменії" (2008) використано для висвітлення одного з головних рослинних образів вірменської культури. За джерело для цитувань молитовних текстів, де є рослинні образи, використовуватимемо молитвослов "Господи! Отверзи уста мої..." (Єрусалим, 2017), у якому

теперішній настоятель єрусалимського вірменського монастиря Святих Архангелів (який становить один сакральне-архітектурний комплекс із вірменським собором Святого Якова) Гевонд Вардапет Оганесян переклав із давньовірменської мови найбільш вживані молитовні правила ВАЦ. У розкритті теми спиратимемося на дослідження провідних сучасних медієвістів у напрямку вірменістики Крістіни Маранчі [7–8] і Томаса Ф. Метьюса [11], що акцентують на зв'язку мистецтва з літургією, унаслідок діалогу яких простежується своєрідне оживлення християнської містерії.

Мета статті – дослідження рослинної образності як важливої естетично-семантичної складової частини культових практик Вірменської Апостольської Церкви.

Методологія статті полягає у використанні текстологічного, семіотичного й феноменологічного методів як оптимального інструментарію для розкриття імпліцитного змісту окремих рослинних образів культового простору ВАЦ.

Виклад основного матеріалу. Стаття структурована на два тематичних блоки, що стосуватимуться рослинних образів обрядових практик ВАЦ у пошануванні хреста, а також культу Богородиці та святих.

Оскільки художній образ є "формою відображення (відтворення) об'єктивної реальності в мистецтві з позиції певного естетичного ідеалу" [3, с. 137], то вірменське сакральне мистецтво як органічна частина церковного культу використовувало парадигму власного віровчення, що формувало самобутню теоестетику.

У вірменському мистецтві сформувався окремий феномен – хачкар ("хач" – хрест, "кар" – камінь) – меморіальна споруда, що репрезентує не тільки богословський зміст, а й художньо-образні пошуки найкращих митців протягом століть. Відзначимо, що у вірменському сакральному мистецтві мало поширені ікони, оскільки, як вважається, надмірне їх пошанування межує із небезпекою гріха ідопоклонства, тому в домів-

ках обов'язково має бути саме хачкар, освячений за вірменською традицією, а приватні іконостаси не рекомендуються. Звісно, що природно-географічні умови, наявність у горах туфа – легкої, піддатливої для різця майстра гірської породи, що характеризується довговічністю, стійкістю від вологи, морозів і високої температури, також сприяли розвитку цього унікального вірменського мистецтва, що естетично-образно прославляло спасенню смерті Ісуса Христа.

На вірменських кам'яних хрестах зазвичай не зображають тіло Ісуса Христа, натомість орнаментальна багата образність становить окремих наратив, який виражений і рослинною символікою. У центрі художньої композиції хачкарів квітує хрест як орнаментальне представлення дерева життя і таємниці страждань, смерті та воскресіння Христа. На нашу думку, відсутність зображення тіла Ісуса Христа на хрестах у вірменському релігійному культі пов'язана, з одного боку, із тим, що національне сакральне мистецтво формувалося у перші століття розвитку християнства, коли воно відзначалося надзвичайною чистотою релігійних уявлень, і було найсуворіше заборонено відтворювати лик Ісуса в будь-якому вигляді – живописному або скульптурному, а з іншого, географічною віддаленістю Вірменії від інших християнських народів, де поступово зображення тіла Сина Божого з'явилося на хресті та пройшло певну еволюцію свого розвитку протягом середньовічної епохи під впливом вимог культових практик і естетичних принципів.

На хачкарах нерідко можна побачити образ граната – національного вірменського символу Дерева Життя. Треба зауважити, що після прийняття християнства образ винограду як один із панівних у християнському символізмі, що позначав собою таїнство євхаристії, кров Ісуса Христа, пролиту за спасіння людського роду, "витісняє" на певний період із вірменської культури образ граната, що був пов'язаний із язичницькими культовими практиками: "У дохристиянські часи плоди граната присвячували Богині матері і як перший плід, і як плід, що символізував груди Анаїт – Богині плодючості. А вином, виготовленим із соку граната, наче нектаром, живильною рідиною омивали священний вітар. З пошануванням Дерева було пов'язане також пошанування зерна, і перед покосом Анаїт приносили в дар перший сніп сіна. Після прийняття християнства на капищах Анаїт було зведено церкви, присвячені Богородиці. Робилося це цілком свідомо: ті почуття, які плекав народ до Богині Матері, переносилися на пошанування Діви Марії. Замість снопів сіна їй приносили "Хачбури" – хрести, зроблені з пшеничних колосків, а замість граната досі в церковному ритуалі використовують виноград. З плином часу вирощування винограду у Вірменії розвинулося та поширилося, а граната – пішло на спад" [6, с. 213]. Така практика відторгнення усього, що було пов'язане з попередніми віруваннями, властиве для християнства в різних народів, проте, як відомо, на рівні образів, символів, частково переосмислених, вони входять у церковні культові практики. Така сама історія образу граната. Пригадується геніальна кінопритча Сергія Параджанова "Колір граната" (1968), в якій в особливій наративній стилістиці, яка значно ближча до живопису, ніж до традиційного художнього кіно, розповідається про вірменського поета Саят-Нова (1712–1795). У цій картині немає ні монологів, ні діалогів, а лише окремі сцени, наче на мініатюрах давнього літопису, де розкривається через поетичні образи, серед

яких домінує гранат, духовний світ митця попередніх століть, історію його стосунків із владою та релігією.

Звернемося до іншого виду мистецтва – літератури, зокрема до такого її жанру, як шакаран (церковний піснеспів, присвячений Ісусові Христові, Богородиці або святому), у якому серед поетичних засобів рослинна образність посідає важливе місце.

У "Книзі скорботних піснеспівів" (глава 81) людський рід після гріхопадіння порівняний із бідною, безплідною рослиною: "Позбувшись плодів, кущ смоківниці, безплідної / Протягом трьох років, що містить у собі / Віковічність часу: минуле з теперішнім та майбутнє / Довга бездіяльність, що облаштувалася у саду цього світу / Та прикрашена метушливою листвою, позбавленою плодів, – / Ось це жалюгідна подоба роду людського" [5, с. 113]. У покайному шакарані покірний молільник визнає: "Я – олива дикоростуча, безплідна, гідна лише для зрубу" [5, с. 153]. І лише Ісус Христос – Дерево Життя – здатний спасти від мороку гріха.

Вважається, що кожен вірменин повинен мати вдома, окрім Біблії, для приватного використання молитвослов св. Григора Нарекаці "Книга скорботних піснеспівів". У цьому зібранні молитов є чимало звертань до Богородиці, де Вона порівнюється із найкращими проявами рослинного світу: "Едем одушевлений, / Дерево Життя безсмертне, огорожене полум'яним мечем <...> О Дерево Життя з Благословенним Плодом" [5, с. 107]. У шакарані на Різдво Святої¹ Богородиці читаємо: "Нині виросла від Анни купина – Марія, в якій розгорілося божественне вогнище; (купина), яку бачив Мойсей на Синаї, як прообраз Діви, охопленої неприступним світлом <...> Неплідна мати нині народила Тебе від кореня Єсеевого Деревом Життя, розквітла Владичице, Яка дала у (свій) час людям плід – Хліб Життя, Який зійшов з неба: будь, Свята, заступницею за душі наші" [5, с. 110]. Порівняння Богородиці зі старозавітною Неопалимою Купиною є не тільки зверненням до прообразу з історії спасіння, а й включенням в особливо шанобливе ставлення до пошанування святого місця у культових практиках ВАЦ: у вітарну частину священнослужителям не можна входити у звичайному взутті, що використовується на вулиці, необхідно перевзутися у вишеступові взуття, а під час звершення євхаристії священник загалом знімає його, віддаючи особливу повагу до здійснюваного таїнства – наче за вказівкою Мойсеєві не наближатися до палаючого куща у взутті.

Рослинна образність у звертаннях до Богородиці, зокрема, порівнюється із райською дійсністю: "Свята Діво, Дерево Життя, насаджене в Едем! Ти, Яка привела у (визначений) час від Отця народжений Цвіт, дала людям Сина як плід; вкушаючи Його тіло з надією (на Його воскресіння), ми здобули безсмертя: сього ради в день Різдва Твого благословляємо Тебе. Владичице, розумна земле, поле, вільне від терня гріхів! Ти народила небесну рослину без сімені, через Яку дала справглому нашому еству Хліб Життя: сього ради в день Твого Різдва благословляємо Тебе. Свята Діво, хмарино, вільна від земних бажань, горнило божественного полум'я, Ти зсилала на розумну землю Росу, Яка витікала від Отця та створила у нашому естві священні рослини праведності: сього ради у день Різдва Твого благословляємо Тебе" [5, с. 111–112]. Один із образів раю (з грец. *parádeisos* – "сад, парк") у християнській літературній, іконографічній та фольклорній традиціях розвива-

¹ У перекладі релігійних назв та імен намагалися наблизити їх до традиції слововикористання у конфесійній мові ВАЦ.

ється як сад із відповідною системою рослинної образності й символічності [1, с. 171].

У культурі святих ВАЦ апостоли посідають особливе місце, зокрема, під час закладення фундаментів майбутнього вірменського храму обов'язково в його основу закладається шістнадцять каменів, що символізують дванадцятьох апостолів, трьох євангелістів (Іван є й апостолом) та святого Григорія Просвітителя – це таке особливе підкреслення того, що вони повинні бути своєрідними стовпами храмової будівлі як найближчі свідки земного життя Христа – глави Церкви. У шакарані "Дванадцятьом апостолам і Павлу" знаходимо чимало рослинних символів, що естетично виражають самовіддане служіння у поширенні Євангелія першими учнями Ісуса Христа: "Основи святого (нового) Сіону, положені миродержавними руками Слова! О, гори непорушні! Доли квітчасті <...> Вогняні стіни Отцем насадженого винограду" [5, с. 130].

Богословсько-поетичне іменування заслуг святих ВАЦ із переведення естетичних реєстрів із матеріального світу в духовний здійснюється за допомогою рослинної образності. У шакарані святому Григорію Просвітителю, першому Католику всіх вірмен, Церква співає такими урочистими рядками, переповненими, зокрема, рослинною образністю, інтерпретація якої вимагає звернення до біблійного символізму: "У цей день радісно ликує Церква – дерево, насажене Богом та вкрите квітами, від якого даний нам безсмертний пагін – владика Григорій, який плодами своїми наповнив усю землю. Гілка, наповнена гронами істинної виноградної лози, яку насадила десниця Бога Отця! <...> Весняний подих південного вітру, зігрітого вогнем Божественного Духа, від Якого (вогню) розтопився лід ідолослужіння народів, що проживали на півночі та розквітли богопізнанням. Владика Григорій! Ти – новий солодкий рай, насаджений у вірменській країні, що коштувало поту та праці багатьох; ти, зрошений потоком слова істини, дав від себе дивно-прекрасні пагони, вкриті безліччю квітів <...> Владика Григорій – дар апостольський; багряна троянда, що розпустилася від тернистого коріння! Ти наповнив солодкими пахощами Вірменську країну, поширюючи серед нас аромат (істинного) бачення" [5, с. 126–127]. У традиційній для середньовічної літератури, одним із джерел якої була біблійна образність та символічність, автор цієї молитви на честь святого покровителя й офіційного першого глави ВАЦ порівнює світло християнської віри з виноградною лозою і райськими квітами, на відміну від терня попередніх вірувань. Святий воєначальник мученик Саргіс названий "південним вітром у квітчастому полі" [5, с. 133].

У шакарані "Святим дівам, супутницям святої Ріпсіме" рослинна образність є ремінісценцією ідилічної картини райського саду з його буйноцвіттям: "Знову (з'являється) творча сила (як і спочатку) і знову прикрашається богонасаджений Едем: адже Дерево Життя (Христос), насажене у раю (в церкві), принесло нам плід – блаженну Ріпсіме <...> Ви – гілки істинної виноградної лози – Христа. І виноградні грона, що пройшли крізь точило (і принесли себе) небесному виноградареві; ви дали потоптати себе у ваших точилах, щоби насолодитися небесною чашею" [5, с. 135–136]. Виноградна образність є атрибутом мученицької смерті Ріпсіме та її подруг, які воліли прийняти мученицьку смерть заради збереження власної чистоти й богопосвяченості, але й принести своєю жертвою духовну користь – стати насінням християнської релігії для вірменського народу. Їхній приклад стійкості у вірі став однією з при-

чин того, що в 301 р. Трдат III Великий разом зі своїм двором та всім народом приймає християнство як державну релігію. Святий архієпископ Мецбінський Яків також порівнюється із виноградною лозою [5, с. 140].

Рослинна образність широко представлена в орнаментіці інтер'єрів вірменських храмів, а саме: у різьбленні на камінні, дереві, розписах плиток, тканин і килимів. Наприклад, у вірменському соборі святого Якова в Єрусалимі вотивні подарунки вірних зібрані і на вівтарі, під яким покоїться тіло першого єпископа святого міста Якова, брата Господнього, у вигляді декоративних елементів оздоблення з дорогоцінних металів задля увіковічення пожертв паломників та парафіян. Вважається, згідно із середньовічним переданням, що ця святиня була збудована на місці саду, де ще раніше був дім святого, тіло якого спершу було поховане у Кедронській долині, поза стінами Єрусалиму. Додамо, що на ранніх етапах формування культу вірменського християнства вівтарі були простими кам'яними плитами, без будь-якого оздоблення, яке могло б відволікати вірних від звершуваної євхаристії. Проте з часом під впливом інших національних культур та щирого прагнення віруючих естетично оздобити святилище почали вівтарні частини прикрашати декоративними орнаментами, зокрема й рослинними образами. Окрім граната, винограду, лілії, "традиційно зображувалися також такі рослинні мотиви: "ялинковий" (стилізований колос), пальма, лотос, акант, маслина, мигдаль, платан. Зустрічаються і зображення кипариса, дубу, сосни, смоківниці, акації, очерету, папірусу, гарбуза, бавовни, мальви, берізок, трилисників тощо. Дуже багато і рослинних мотивів, настільки стилізованих та узагальнених, що вони втратили зв'язок із первісною, природною формою, наприклад: розети, пальмети, стилізовані квіти, кущі та дерева, листковий орнамент, мотив лоза, яка в'ється, рослинні гірлянди" [6, с. 210].

Висновки. Уперше у релігієзнавчій науці досліджено рослинну образність у культових практиках Вірменської Апостольської Церкви, зокрема на прикладі монументальних хачкарів, богослужбових текстів шакаранів, присвячених Святій Богородиці та християнським святим, які особливо популярні у вірменського народу, передусім св. Григорію Просвітителю. Доведено органічну включеність рослинної образності в загальну християнську картину світу, відображену в художніх репрезентаціях мистецтва сакральної скульптури та церковної поезії, джерелом натхнення яких була біблійна й ранньохристиянська образність, символічні інтерпретації якої поглиблювали розуміння євангельських істин та конститували самобутній естетичний світ вірменської національної культури.

Як доводить проведене дослідження, вірменське сакральне мистецтво було одним із перших, що формувало естетичний світ образності християнської релігії, зважаючи на її прийняття як державної на початку IV ст. Рослинна образність належить до панівних тем у розгортанні творчої думки в різних видах мистецтва, зокрема скульптурі (хачкар) та літературі (шакаран), які стали органічною частиною культових практик вірменського церковного обряду, який вирізняється самобутністю й емоційною поетичністю образів, символічна глибина яких суголосна із семантичними концептами біблійних текстів. Рослинна образність посідає важливе місце у храмових культових практиках ВАЦ, а також естетичній сфері вірменської національної культури та етносвідомості.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 2-ге вид.. К. : Дух і Літера, 2004. 640 с.
2. Варданесова Т. Культура хачкаров IX–XVII вв. Арагацотна и Котайка: Историко-археологическое исследование. Ереван : Изд. ЕГУ, 2016. 192 с.
3. Герчанівська П. Культурологія: термінологічний словник. К. : НАККІМ, 2015. 439 с.
4. Кондратьєва І. Становлення віроповчального та освітнього потенціалу Вірменської Апостольської Церкви. *Гілея*. 2013. Вип. 71 (№ 4). С. 639–645.
5. Оганесян Г. В. Господи! Отверзи уста мои... : молитвослов. Иерусалим : Монастырь Святых Архангелов, 2017. 310 с.
6. Степанян Н. Мотив граната в раннесредневековом изобразительном искусстве Армении // Историко-филологический журнал. 2008. № 2. С. 210–229.
7. Maranci C. Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation. Jerusalem : Hebrew University, 2001. 282 p.
8. Maranci C. Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia (Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages). Turnhout : Brepols Publishers, 2015. 281 p.
9. Mathews T. Art and Architecture in Byzantium and Armenia: Liturgical and exegetical approaches. Variorum Collected Studies series. Aldershot : Ashgate, 1995. 312 p.

References

1. Averintsev, S. (2004). Sofia-Logos. Lexicon. 2nd ed. K. : Dukh i Litera [in Ukrainian].
2. Vardanesova, T. (2016). Culture of khachkars IX-XVII centuries of Aragatsotn and Kotayk: Historical and archaeological research. Yerevan : Izd-vo YGU [in Russian].
3. Herchanivska, P. (2015). Cultural Studies: Terminology Dictionary. K. : NAKKIM [in Ukrainian].
4. Kondratyeva, I. (2013). The becoming of doctrinal and educational potential of the Armenian Apostolic Church. *Gileya*, Vyp. 71 (№4), 639–645 [in Ukrainian].
5. Oganesyanyan, G. V. (2017). Lord! Open my lips... : prayer book. Jerusalem : Monastyr Svyatykh Arkhangelov [in Russian].
6. Stepanyan, N. (2008). Motive of pomegranate in the Armenian early Medieval fine arts. *Istoriko-filologicheskiiy zhurnal*. № 2, 210–229 [in Russian].
7. Maranci, C. (2001). Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation. Hebrew University.
8. Maranci, C. (2015). Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia (Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages). Brepols Publishers.
9. Mathews, T. (1995). Art and Architecture in Byzantium and Armenia: Liturgical and exegetical approaches. Variorum Collected Studies series. Aldershot : Ashgate.

Надійшла до редколегії 15.06.22

Iryna Kondratyeva, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
Iryna Fenno, Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), Associate professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PLANT IMAGERY IN THE AESTHETICS OF THE CULT PRACTICE OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH

The article is devoted to the study of plant imagery as an important aesthetic-semantic component of the cult practices of the Armenian Apostolic Church. The Armenian Apostolic Church is not only a unique, ancient institution among the circle of Christian churches, but also represents an original cultural world, manifested in a cult rich in its theological content and artistic form, that's why it deserves to be present in the religious studies, aesthetic, cultural, historical research discourses. Using textological, semiotic and phenomenological methods, the authors analyze the implicit content of individual plant images of the cult space of the church. Various elements of the Armenian sacred art were used to reveal the foundations of the dogma, which ensured the formation of an original theo-aesthetics. Armenian sacral art formed the aesthetic world of imagery of the Christian religion. The organic inclusion of plant imagery in the general Christian picture of the world, reflected in the artistic representations of the art of sacral sculpture and church poetry, the inspiration of which was the biblical and early Christian imagery, which symbolic interpretations deepened the understanding of the evangelical truths and constituted the original aesthetic world of the Armenian national culture was proved. In the article, the authors pay attention to the study of plant imagery in cult practices, in particular with the example of monumental khachkars, liturgical texts of the shakarans dedicated to the Holy Virgin and the Christian saints, which are especially popular among the Armenian people, first of all St. Gregory the Illuminator. Thus, the plant imagery occupies an important place in the temple cult practices of the Armenian Apostolic Church, as well as in the aesthetic sphere of the Armenian national culture and ethno-consciousness.

Keywords: plant imagery, Armenian Apostolic Church, aesthetics, Cult Practice, khachkar, pomegranate, shakaran.